

Усубалиева А.С.

ҮЙЛӨНҮҮ ТОЮНАН КИЙИНКИ ЫРЫМДАР ЖАНА ЖӨРӨЛГӨЛӨР
(ТАЛАС ОБЛУСУНУН МИСАЛЫНДА)

Усубалиева А.С.

ПОСЛЕ СВАДЕБНЫЕ ТРАДИЦИИ И ОБРЯДЫ
(НА ПРИМЕРЕ ТАЛАССКОЙ ОБЛАСТИ)

A.S. Usubalieva

SUPERSTITIONS AND TRADITIONS AFTER THE WEDDING CELEBRATION

УДК: 947-56/85

Бул макалада этнографиялык талаа материалдарынын негизинде каралган Талас облусунда жашаган түрк тилдүү элдерде үйлөнүү тоюнан кийин коштолгон ырым-жырымдардын, жөрөлгөлөрдүн окшоштуктары жана айырмачылыктары тууралуу жазылды. Компактуу жашаган элдердин салттары, жашоо-тиричиликтериндеги турмуштук окшоштуктары жана дүйнө таанып-билүү маалымдери бирдей көрүнүштө экендиги талдоого алынды. Унутулуп бара жаткан, кыргыздардын салттуу маданиятынын негизи болгон тыюулар, ырым-жырымдар топтолуп, алардын эл арасында сакталып калган маанилери чечмеленип берилди. Ырым-жырымдарды аткаруудагы азыркы таптагы жаңы кирип жаткан өзгөрүүлөр көрсөтүлдү.

Негизги сөздөр: ат тергөө, сеп көрүү, үйгө кайтып келүү, кудагы куржун, күйөө куржун, отко киргизүү.

Эта статья посвящена описанию различий и сходств после свадебных обрядов и обычаев, тюркоязычных народов Таласской области на основе этнографических полевых материалов. Основу исследования составили традиции, обычаи, равные жизненно-бытовые условия и мировоззрение компактно проживающих народов. Также даны значения сохранных среди народа сгруппированных обрядов и составляющие основу кыргызской традиционной культуры забытых запретов.

Ключевые слова: смотрены приданного, возвращение домой, куржун свахи, куржун зятя.

This article devoted to describing after wedding traditions and their differences and comparisons based on ethnographic field materials of Turkic-speaking people of the Talas district. The main research made from traditions, customs equally vital household condition and outlook of the compact living of the people.

Key words: watching the dowry, homecoming, kurzhun of matchmaker, kurzhun of son –in- law.

Кыз-жигиттин баш кошуусуна байланыштуу той белгилегенден кийин күнүмдүк жашоо өз нугу менен өтө баштайт. Келиндин үйгө келип чогуу жашай баштоосуна байланыштуу айрым жүрүм-турум эрежелери кармалат. Эзелтен кыргызда бекем орноп келген кайнагасын же улуу адамдардын *атын тергөө* салты келиндерден катуу талап кылынат. Күйөөсүнүн туугандарынын атынан атоого салынган тыюу азыркы күндө дагы облустун бардык райондорунда жашаган кыргыздарда кеңири жайылган. Элде колдонулуп келе жаткан мындай салт совет

бийли гинин алгачкы жылдарында Н.П. Дыренкова тарабынан да атайын изилдөөгө алынган маалым [2: 25-б.]. Мындай көрүнүш элдик салттарга катуу басым жасаган үй-бүлөлөргө көбүрөөк мүнөздүү десек болот. Аталган тыюуну колдонуу айыл же шаар жеринде турганына карабастан, кыздын ата-энесинин берген тарбиясына байланыштуу болот.

Адатта келин күйөөсүнүн бир туугандарына, эже-карындаштарына ылайыктап өзү ат коюп тергеп алат. Келин тарабынан атты тергөө күйөөсүнүн туугандарынын жашына, жынысына, туугандык карым-катнашынын алыс же жакындыгына байланыштуу да болот. Жаңы келген келин күйөөсүнүн ата-энесине *ата, ана* деп кайрылат. Кайнагасын *аке* деп атаса, кайнилери *бала, мырза бала, ортончу бала, эрке бала, кенже бала* ж.б. каймана аттар менен тергеп чакырат. Ал эми кайын сиңдилерин *кыз, бийкеч, эрке кыз* ж.б.с. аттар менен чакырышат. Күйөөгө узап кеткен кызы болсо *ана* деп анын даражасын көтөрө кайрылышкан. Муну менен бирге келиндер тарабынан аты аталбай, өзүнчө ат коюп тергөө салты күйөө балдардын, кайнага, кайнилеринин кичинекей балдарына карата да колдонулган. Келиндин ат тергөөсүнө кыргыз эли айрыкча маани берилгендиктен, келиндер тарабынан өзгөртүлүп коюлган тергеме аттардын түрү өтө көп. Мисалы, бир уруу ичиндеги кайнага, кайнилеринин, кайын сиңдилеринин жана улуу абысындарынын иштеген ишине, кулк-мүнөзүнө, билимдүүлүгүнө, кесибине, жашаган айылына жараша, кээде анын атын орусча которуп да тергешет. Айталы: адвокат *аке*, догдур *жеңе*, Көк-Кашаттагы *апче*, же болбосо *жеңесинин аты* Алчагүл болсо аны Вишня *жеңе* ж.б. деген сөздөр менен тергеп айтышат.

Кыргыздардын канына терең сиңген адамдын атын тергөө салтында улуулардын аты аталбай, ага тергеме ат коюлуп, аны өмүрү өткөнчө айтып сактоо салты адамгерчиликтин, адептүүлүктүн, ыймандуулуктун жогорку белгиси сакталган. Бирок азыркы заманда адамдын атын тергөө салты карысы бар үй-бүлөлөрдө гана колдонулбаса, көбүнесе унутулуп бара жатат. Себеби азыркы учурда келинге кайнеки тарабынан туугандарынын атын айтып чакыра берүүсүнө уруксат берилип жатышы буга өз таасирин тийгизип жатат.

Күйөөсүнүн жакын туугандарын сыйлоонун дагы бир көрүнүшү катары алардан ийменип качуусун айтууга болот. Жаш келин үчүн бул көрүнүш бир топко чейин созулган [3: 150, 151-б.]. Эгер бет мандайынан үй-бүлөдөгү жашы улуу киши чыгып калса, келин ага ыйбаа көрсөтүп жол бошотуусу азыр да тарбиялуулуктун белгиси катары кабыл алынат. Ал эми кайната же кайене келинин ыңгайсыз абалга калтырбайлы деген ой менен үйгө кирип келе жатканын тамагын оңдоп үн чыгаруу же кандайдыр бир башкача үн чыгаруу менен билгизишет. Бул качуу, тыюу, жүгүнүү салттары элдин кылымдардан бери келе жаткан этикетинин ажырагыс бөлүктөрү [4: 138-б.]. Жүгүнүү салты Талас районунда жана Манас районундагы өзбектерде бекем сакталган. Айталы, келин өзүнүн уулуна келин алып бермейинче улууларга жүгүнө берет. Башка райондордо үч күнгө чейин же төрөгөнгө чейин гана жүгүнөөрүн изилдөөлөр көрсөттү.

Түрктөрдө келин эртең мененки күн чыкканча эшикти жана дарбазаны ачып коёт. Себеби “үйгө кут, береке кирет” деп эсептешет. Алар турмушка узаган кыздын себине казан, шыпыргы бербейт. Мунун себеби мындай чечмеленет: казан очоктун үстүндөгү коломто катары эсептелгендиктен, очок менен коломтоңду көчүрүп бергенге барабар деп эсептелинет. Ал эми шыпыргыны бербегенини себеби, дүнүйө-мүлктүн баары шыпырылып кетет деген ишенимди билгизет. Бул ырым кыргыздарда да кездешет.

Кызы бой жетип, күйөөгө узагандан кийин энеси *сеп* даярдоого киришет. Бирок кийинки жылдары кыздын себин үйлөнүү тоюн өткөрүүгө чейин эле алып келген фактылар кезигип жатат. “Кыздын калыңынан уялбаган киши, улактуу эчки арттырат” деген ылакап жөнү жок жерден айтылбаган чыгар. Септин баасы кызга келген калыңдан эки же үч эсе артып кетпесе, кем калбайт.

Манас районунда жашаган өзбек элдеринде келиндин тили узун болуп калбасын деп жүктү жыйнап жатканда жүктү түптүз кылып, жууркандын бүктөлгөн тилимдерин чыгарбай жыйноого маани беришет.

Кыздын энеси себин даярдап бүткөндө *сеп көрдүгө*, казактарда *жүк көрдүгө* жакын туугандарын, коңшуларын чакырат. Алар кыздын себине кошууга колунан келген белектерин алып келип көрүшөт. Аркан тосуу ырымы кыргыздарда келинге сеп алып келе жатканда аткарылса, казактарда жаңы кудалар келе жатканда айылдагылар жана коңшулар тарабынан аткарылат. Ырым кылып аларга акча же белек беришкен. XIX – XX кылымдарда сеп алып келгенде энеси, жеңелери кыз менен көрүшкөн. Энесинин кызы менен көрүшкөн учурунан мисал:

“Каттама курак курадым,
Каттагандан сурадым.
Каттаган жакшы деген соң,
Жарыгым, мен каттабай жатып кубандым.
Сагызганга жем бердим,
Жарыгым, сагынганда мен келдим.

Көгүчкөнгө жем бердим,
Жарыгым көрөйүн деп мен келдим”.

Мындай ритуалдык маанидеги ырлар азыркы тапта колдонулбай келет. Анткени коомдук аң-сезимдин өнүгүшү, дүйнөлүк цивилизациянын улам башка багытка өзгөрүүсү жана муундардын жаңыланышы себеп болууда.

Сеп түшкөндөн кийин *жүк жыйнайт*. Келиндин жакын абысыны жүгүн жыйнап өзүнө жаккан төшөк же буюмун алат. Өкүл ата, өкүл апа чакырылат, алар өкүл кызына энчи беришет. Септен өкүл энеге жакшы чоң килем же шырдак берилет. Калың малдан башка дагы “*ата күшү, ана сүтү*” [1: 259-б.] деп кыздын ата-энесине *сүт акы* берилет. Септе кызды багып чоңойтуп бергендиги үчүн атасына жылкы мингизет, энесине уй же кунайын берет [7: 179-б.]. Келген тууган-уруктардын баарына кийит кийгизилет.

Түрк улутунда да келин үй-бүлөдөгү улуу кишилер менен сүйлөшпөйт, алар менен тамак ичпейт. Абысыны чачын чоюп “мага сүйлөй бер” деп уруксат бермейинче ага дагы сүйлөгөн эмес. Эгер үйдө улуу кайнага же кайната эле болуп, бирок айта турган аябай зарыл жумуш болсо келин аларга жансап түшүндүрөт.

Жакынкы мезгилдерге чейин кызды бир жыл болгончо *төркүлөткөн* эмес. Кыргыз элинде бир жыл өткөндөн кийин эки-үч күнгө өзү тарбияланган чөйрөгө келген. Бул салтты этнограф окумуштуулар “*үйгө кайтып келүү*” деп аталган белгилүү салттын бир түрү катары карашат [6: 273-б.]. Талас өрөөнүнүн Кара-Буура районун жердеген кыргыздар *төркүлөтүп* барганда кыз тарап келген кудаларга ун себелешет. Символикалуу терең маанини туюндурган бул ырымды *ак чачуу* деп атап келишет. Манас районундагы казактарда жана өзбектерде кудалар тараптан келгендердин бардыгынын чекесине ун сыйпайт. “Ак жолтой кудалардан болуп сыйлашып жүрөлү” дегенди түшүндүргөн бул жөрөлгөнү баргандар абдан жагымдуу кабыл алынары айтылат.

Үйлөнгөн жигиттин апасы төркүлөтүп барганда кудалар тарапка *кудагый куржун, күйөө куржун* жасап барган. *Кудагый куржун* бул кудагыйга гана тиешелүү деп эсептелип, баланын энеси тарабынан кудагыйына арналып жасалат. Куржундун бир жагына тогуз кийимден ашуун мата, экинчи жагына союлган койдун эти бышырылып салынган. Ал эми *күйөө куржундун* бир жагына тогуз буюмдан тогуздап салынган. Мисалы, тогуз жоолук, тарак, билерик, атыр, бет аарчы ж.б. Экинчи жагына эки кийимдик мата, жоолук жана шампан, вино, коньяк ж.б. ичимдик түрлөрү салынат. Аталган куржунду даярдоо милдетин баланын апасы жакын бир абысынына бөлүштүрүп берет. Күйөө куржундун ичиндегилерди кыз тараптагы туугандардын аялдары бөлүп алышат. Бул куржундарды абысындар кезектешип ачып, ичиндеги мата-жоолугун ачкан киши алып, андан кийин туугандарга бөлүштүрөт.

Манас районунда жашаган кыргыздар, казактар жана өзбектердин *тогуз табагына* күйөө куржун менен кудагый куржун кирет [8]. Бирок аларда куржунга эмес табакка салынып келиши менен айырмаланат.

Кыз төркүлөп барганда башка үйгө келин болгон кызына ата-энеси *энчи* берет. Төркүнүнө келген кыз кайсы убакта болбосун үйдүн эн сыйлуу коногу болуп төргө отургузулган. Турмушка чыккан кыз эч качан өз ата-энесинин үйүндө улагага отургузулган эмес. Буга катуу тыюу салынып, эгер “кыз бала улагага отурса, төркүнү кедей болуп калат” деген ишеним менен түшүндүрүлгөн [5: 117-б.]. Төркүлөп барганда жезденин *кулагын чоюу, чөнтөгүн аңтаруу* сыяктуу жөрөлгөлөрдү жасоо балдыздары үчүн кызыктуу болуп, аларды олжолуу кылган. Мында жезде күн мурун кыздарга керектүү буюмдарды салып даярдап барат. Кээ бир учурда күйөө жолдоштун дагы чөнтөгүн аңтарган учурлар кезигет. Азыркы учурда колунда барлары балдыздарына арнап алтын салып коюшат.

Талас облусундагы түрктөрдө келинди биринчи жолу төркүнүнө кайненеси алып барат. Кээде келиндин күйөөсү да кошулушу мүмкүн. Кудаларга арнап тогуз даана катмер же баклава жасап барат. Катмер - камырды жука жайып ортосуна жаңгак, сары май, кумшекер салат, кайра камыр жаңгак, сары май, кумшекер салып, ушинтип 21 кабатка чейин болот. Эгер күйөө бала кошулса кетип жатканда күйөө балага алтын шакек салып, кудагый менен күйөө баланы узатып коёт. Кызды энеси өзү жеткирип келет. Өзү менен кошо он бир катмер, алтымыш оймо жасап алып келет. Келген катмерлерди тууган-уруктарына таратат [10].

Үйлөнүү тоюнан кийинки салттардын бирине келинди жакын туугандары тарабынан отко киргизүүсү да кирет. Талас облусунун Талды-Булак айылынын 43 жаштагы жашоочусу Оморова Айнуранын айтымында, бул салт боюнча отко киргизип чакырган үйдүн коломтосуна жүгүтүп, оозуна сары май салат. Бул ырымдын чечмелениши “*отуңар менен кирип, күлүңөр менен чыгайын, майлуу – сүттүү келин болоюн*” дегенди туюнтат.

Отко киргизе турган үй туугандык жакындыгына жараша болот. Барган үйдө келин чай куюп, бериле турган тамактарды куюп тейлөөдө кызмат кылууга милдеттүү. Ошентип, келин биринчи жолу аттаган бул кайындарынын үй-тиричилигине аралашат, алар менен таанышуу жүрөт. Ошону менен катар эле ал жаңы үйлөнгөн жаштарга мал энчилеши же белгилүү бир суммадагы акча бериши мүмкүн. Маалыматтарга караганда басымдуу учурларда айыл жерлеринде кой-козу энчиленет.

Туугандардын отко киргизүү салты башка чөйрөдөн келген жаш келинди өзүлөрүнүн чөйрөсүнө кабыл алып, аны көндүрүүгө байланышкан

маанилүү милдетти аткарат. Ушул жөрөлгө аткарылгандан кийин келинге туугандар менен көбүрөөк аралашуусуна мүмкүндүк берилет.

Ошентип, үйлөнүү тою өткөндөн кийин аткарылуучу ырым-жырым, каада-салттарына *ат тергөө, сеп көрүү, ата күшү, ана сүтүн берүү, үйгө кайтып келүү, кудагый куржун, күйөө куржун даярдоо, отко киргизүү* ж.б. кирет. Булардын бир дагы келген жаш келинге күйөөсүнүн ата-энесине эле эмес, анын башка туугандар менен аралашып кетүүсүнө көмөк берүүгө жана кайын журтту сыйлоого багытталган элдик этикеттерди сактоого байланыштуу пайда болгон. Ырым-жырымдардын кайсы биринен кудалашкан тараптар ортосундагы белек-бечкек алмашуу менен башталган мүлктүк мамилелерди байкоого болот.

Турмушка чыккан келиндин төркүнүнө биринчи жолу барып келүүсү, аны менен коштолгон ырымдар ата-бабадан келе жаткан жакшы салттарды улоонун көрүнүшү десек болот. Элдин арасында азыркы мезгилде *үйгө кайтып келүү* деген аталыш менен белгилүү болгон салтка ылайык турмушка чыккан кыздар мурдагыдай жыл айлангандан кийин гана эмес, шартына жараша үйлөнүү тоюнан кийин бат эле *төркүлөгөнгө* ата-энесинин үйүнө келип кеткен учурлар орун алууда.

Адабияттар:

1. Аргынбаев, Х.А. Казак халкындагы семья мен неке. – Алматы: Гылым, 1973.
2. Дыренкова, Н.П. Брак, термины родства и психические запреты у кыргызов. Сборник этнограф. материалов по семейно-родовому быту народов СССР.– Л.1927.– № 2.
3. Исраилова-Харьезузен, Ч. Традиционное общество кыргызов в период русской колонизации во второй половине XIX – нач. XXв. и их система родства– Бишкек: Илим, 1999.
4. Кочкунов, А.С. Этнические традиции кыргызского народа (социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса) - Бишкек, 2013.
5. Молдокулова, Д.Т. Кыргыздардын үй-бүлөлүк мамилелеринде, турмуш-тиричилигинде колдонулуп келген тыюулар. Кыргызстан тарыхынын маселелери. – 2006. – № 1.
6. Народы Средней Азии и Казахстана: под ред. С.П.Толстова. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 2.
7. Пещерова, Е.М. Свадьба в ремесленных кругах. Семья и семейные обряды у народов Ср. Азии и Казхстан. – М., 1978.
8. Маалымат берүүчүлөрдүн тизмеси:
9. Абдубалиева Гүлмира, 47 жашта, Манас району, Үч-Коргон айылы.
10. Оморова Айнура, 43 жашта, солто уруусу, Талас району, Талды-Булак айылы. 2011-ж.
11. Чауш оглы Хошияр, 53 жашта, Кара-Буура району, Аманбаев айылы. 2010-2014-ж.

Рецензент: к.и.н.

Ч.Бексултанова